

תוכן עניינים

	אבינועם רוזנק
7	פתח דבר
	סמוי וגלוי, פנים וחוץ בעיצובה של ההלכה
15	יוסף יצחק ליפשיץ השפעות מהותניות על ההלכה – פנים וחוץ
40	ארי בורשטיין מעמד ההומוסקסואלים בתנועה הקונסרוטיבית: הערות הרמנויטיות
60	יקיר אנגלנדר הנחות ערכיות ומהותניות בבית הדין הרבני: אלימות כעילה לטענת מאיסות
78	יצחק כהן הנחות יסוד מהותניות-משפטיות והשפעתן על הכרעת ההלכה במשנתו של האור שמח
97	דוד מ' פויכטונגר תקינות פוליטית: בין 'תקנה' ל'תיקון' במחשבתו הפוליטית של הרשב"א
115	אמיר משיח תפיסת הריבונות של מדינת ישראל בפסיקתו של הרב שלמה זלמן אוירבך
133	יובל סיני הבוררות בראי תפיסת העולם הלאומית-דתית
153	אוריאל סימונסון הפרדה דרך חקיקה: תגובת הגאונים לאתגרי האסלאם

הלכה ואידאולוגיה

- בנימין בראון
התאגדות מקצועית, זכות השביתה והתחדשות דיני העבודה
- 187 ההלכתיים: אידאולוגיה בפסיקות הרבנים קוק, עוזיאל ופיינשטיין
- דוד לנדס
אידאולוגיה פן-הלכתית והסובייקט האורתודוקסי המודרני:
- 218 בעקבות סלבווי ז'יז'ק
- חנוך בן-פזי
'תומת ישרים תנחם': ההלכה במשנת לוינס
- 247
- יוסף שרביט
הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו): גיור, הלכה וזהות
- 266
- יאיר פורסטנברג
'קובלין' אנו עליכם פרושים': לעיצובה של תמונת העולם
הפרושית במשנה
- 283
- שמואל גליק
השיקול האידאולוגי בתשובותיהם של פוסקים אשכנזים וספרדים
בענייני חינוך
- 312
- אבינועם רוזנק
האם ההלכה היא אידאולוגיה לא חינוכית? – דיון ביקורתי
- 332
- אביעד סטולמן
תפיסות עולם בדיאלקטים של שפת ההלכה
- 355
- רשימת המשתתפים
- 369

פתח דבר

אבינועם רוזנק

שני קווי מתאר רחבים מתארים את התנהלותה של המחשבה ההלכתית. יש תאורטיקנים הלכתיים המתייחסים להלכה כמערכת פורמליסטית וסגורה שיש לה מנגנוני חשיבה והסקת מסקנות בדומה למערכת מתמטית. במסגרת זו, סמכותו של הפוסק ניוזנה מהיותו שופרה של המערכת ההלכתית; ההלכה מסיקה את מסקנותיה מתוך עצמה, ויכולתו של הפוסק להטביע חותם ייחודי מצומצמת ביותר ולמעשה אינה קיימת כלל. שיקולי המערכת, על פי עמדה זו, נובעים משרשרת של סמכות והיררכיה טקסטואלית ולא מהתוכן הנידון. גישה רכה יותר באסכולה זו טוענת, שלפוסק ההלכה יש שיקול דעת מוגבל במקרים מצומצמים שההלכה אינה מכריעה בהן באופן ברור; ויש מי שטוען שגם במקרים אפורים אלה שיקול הדעת מותווה ומובנה על ידי מושגי היסוד של ההלכה עצמה, כגון 'דרכיה דרכי נועם' או 'ועשית הישר והטוב'.

כנגד עמדה זו יוצאים בעלי הגישה המהותנית, או גישת הראליזם המשפטי, הטוענים כי בפסיקה ההלכתית ניכרות השפעות מן החוץ. הללו סבורים כי תפקיד הפילוסופיה של ההלכה הוא לאתר את הכוחות החוץ-הלכתיים (שיסודם בכוחות חברתיים, אידאולוגיים, פוליטיים, לשוניים, ערכיים וכיוצא באלה) הנוטלים חלק בעיצובה של ההלכה. לפי גישה זו, סמכותה של ההלכה קשורה גם לתכנים הנידונים ודרכי התאמתם למציאות על ידי הפוסק היושב בדיון. באסכולה זו נמצא גם עמדה שמרנית יותר שטוענת כי אמנם שיקול הדעת המהותני של הפוסק נוגע לכלל תהליך הפסיקה, אולם הוא מוגבל לעקרונות ולמושגי יסוד שהמערכת ההלכתית הגדירה אותם ואין השפעות מן החוץ.

המאמרים בחלקו הראשון של הספר – סמוי וגלוי, פנים וחוץ בעיצובה של ההלכה – חושפים את ההקשרים הרעיוניים החוץ-הלכתיים שהשפיעו ומשפיעים על תהליך הפסיקה. מתבררות בהם שהשפעות ערכיות, תרבותיות, פוליטיות, חברתיות ומגדריות הן חלק בלתי נפרד מהשיקולים הסמויים והגלויים של הפסיקה ההלכתית. מאמרים אחרים דנים בהקשרים רעיוניים

המשפיעים על ההלכה הנעשים על ידי שימוש בביטויים ומינוחים שנתפסים כפנימיים ובלתי נפרדים מההלכה ומבטאים את רוחה. חלק זה מוקדש אפוא לחשיפת ההשפעות של פנים וחוץ, במובלע ובמפורש, על ההלכה והפסיקה. המאמר הראשון בחלק זה, 'השפעות מהותניות על ההלכה – פנים וחוץ' מאת יוסף יצחק ליפשיץ פורש כמה תורות משפט ומבאר דוגמאות הלכתיות מגוונות בזיקה אליהן. המחבר קורא לחשיפת מקומה של ההשפעה החוץ-הלכתית והחוץ-משפטית על הפסיקה ההלכתית. ליפשיץ מסרטט את גבולותיה ואת מגבלותיה של הפסיקה מתוך מודעות רבה להשפעות החוץ-הלכתיות עליה ומדגים את דבריו בעזרת כתבי הרב יעקב יחיאל ווינברג.

דוגמה מובהקת לפסיקה בעלת מרכיבים הגותיים גלויים נמצאת במאמרו של ארי בורשטיין, 'מעמד ההומוסקסואלים בתנועה הקונסרוטיבית: הערות הרמנויטיות'. בורשטיין מתאר את תפקידה המכריע של תפיסת העולם של הפוסק, כמו גם את מגבלותיה של הרטוריקה החוץ-הלכתית בתהליך הפסיקה, בעזרת הדין ההלכתי שעוררה הסוגיה ההומו-לסבית בתנועה הקונסרוטיבית. הזיקה בין ההלכה להשקפות חוץ-הלכתיות, מבהיר המחבר, היא בלתי נמנעת והיא ניכרת על כל צעד ושעל, אך הבלטתה מכשילה את המהלך ההלכתי כולו.

מאמרו של יקיר אנגלנדר, 'הנחיות ערכיות ומהותניות בבית הדין הרבני: אלימות כעילה לטענת מאיסות', מצביע על ההנחות המהותיות-מערכיות שבסודה של פסיקת הדיינים בבית הדין הרבני בישראל, ועל הקשר שבין אלימות ומיניות. לטענתו קשר זה מוכר כבר אצל פוסקי ההלכה בעבר, והוא יוצר זיקה בין מיניות לשליטה פטריארכלית המשועתקת גם באמצעים אלימים. אנגלנדר מנתח פסקים של בית הדין הרבני שלא ראו אור עד כתיבת עבודתו.

מאמרו של יצחק כהן, 'הנחות יסוד מהותניות-משפטיות בהכרעות ההלכה במשנתו של האור שמח', מציג עקרונות רוחב משפטיים בפסיקתו ובגישתו ההלכתית של הרב מאיר שמחה הכהן, האור שמח. המחבר מדגים את תפקודם של עקרונות מהותניים בפסיקתו ומצביע על הנחות היסוד הניכרות ביצירתו ההלכתית, כגון נטייתו להאחדה ולהכללה של מקרים שונים תחת דין אחד, העדפת תוצאה מהותית וצודקת על פני דבקות בתקינות ההליך הפרוצדורלי, והתייחסותו לשיעורים הלכתיים כגמישים ובעלי רקמה פתוחה.

דוד מ' פויכטונגר, במאמרו 'תקינות פוליטית – בין "תקנה" ל"תיקון" במחשבתו הפוליטית של הרשב"א', פורש את תפיסתו של ר' שלמה בן אברהם אדרת, ומבחין בה בין שני ממדים של חשיבה פוליטית: הממד המוסדי-פורמליסטי שבניהולה של קהילה וסדריה, והממד המהותי-ערכי שבחי

הקהילה, המדגיש את ההסדרים הנהוגים. פויכטונגר מצביע הן על שונותם של הממדים הללו הן על זיקתם אלה לאלה.

מאמרו של אמיר משיח, 'תפיסת הריבונות של מדינת ישראל בפסיקתו של הרב שלמה זלמן אוירבך', הוא ניתוח דקדקני של לשון ההלכה החושפת במפתיע את תפיסת עולמו האוהדת לציונות של אחד מגדולי בעלי ההלכה בעולם החרדי במאה העשרים. משיח דולה מתוך כתיבתו ההלכתית של אוירבך את יחסו למדינת ישראל על ידי עיון בשיקולים ההלכתיים שבתשובותיו והשוואת פסיקתו לפסיקתם ולשיקוליהם של רבנים אחרים בני זמנו. לטענת משיח, הרב אוירבך התייחס למדינת ישראל כעובדה משמעותית בפסיקתו והוא מצביע בהקשר זה גם על זיקתו לרב קוק.

בהקשר הציוני מובא גם מאמרו של יובל סיני, 'הבוררות בראי תפיסת העולם הלאומית-דתית'. סיני מראה כיצד סוגיה הלכתית טהורה, לכאורה חפה מכל ממד הגותי-עיוני, סוגיית הבוררות, מורה על הזדהותם של בעלי הפלוגתא עם הרעיון הציוני. על כן הם ביקשו להצניע את מקום הבוררות ולהמעט ממעמדה, בניגוד לתפקידה בעבר. סיני מבהיר גם מהם היסודות הפילוסופיים ההלכתיים הגלומים בבית דין לבוררות ומציין את העצמת מעמדו של הליך זה בזמננו. לדבריו להעצמה זו זיקה לתפיסת העולם הציונית.

שני המאמרים הנועלים שער זה עוסקים בזיקה ובהתמודדות של ההלכה בין פנים וחץ. אוריאל סימונסון, במאמרו 'הפרדה דרך חקיקה: תגובת הגאונים לאתגרי האסלאם', מדגים כיצד תפיסת עולמם של הגאונים הייתה מרכיב מרכזי בהתמודדותם עם קשרי היהודים עם סביבתם המוסלמית. סימונסון מלמדנו על דרכם של הגאונים לתחום בין 'פנים' ל'חץ' של החיים היהודיים בצל השלטון המוסלמי וחושף את תפיסת העולם המנחה אותם ואת גמישותה נוכח מצבים משתנים. הוא עושה זאת באמצעות דיון בשלוש דוגמאות: 'ערכאות של גויים', 'חיי החברה' ו'יין נוכרים ונסך'.

מאמרו של יובל שחר, 'הגזרה על טומאת ארץ העמים', מצביע על ממד מהותני המצוי בחשיבתם של חז"ל ביחס ל'טומאת ארץ העמים'. שחר מדבר על המושגים 'ארץ', 'עמים' ו'טומאה', ומבהיר את התעצמות המתח סביבם על רקע הזיקה כלפי עמי הארץ מכאן והיהודים החוברים אליהם מכאן. הוא עוקב אחר הפיכתם של מושגים אלה למוקד של שיח הנאבק על 'הנפש הקולקטיבית של יהודי יהודה', ומראה כיצד במאבק על המושגים הללו מבקשים חז"ל לסמן מחיצה נוקשה בין מגורי היהודים ביהודה לבין אזורי חייהם של עמי הארץ, ולמנוע באמצעותו מגע ביניהם.

חלקו השני של הקובץ עוסק בהלכה ואידאולוגיה; אידאולוגיה שהיא אחד

מהמרכיבים החוץ-הלכתיים המשפיעים על ההלכה. המאמרים בחלק זה דנים במובנים השונים של המושג 'אידאולוגיה' בספרות המחקרית, ובחיוניותם להבנת תפקודה והיווצרותה של ההלכה.

מאמרו של בנימין בראון, 'התאגדות מקצועית, זכות השביתה והתחדשות דיני העבודה ההלכתיים: אידאולוגיה בפסיקת הרבנים קוק, עוזיאל ופיינשטיין', הוא דוגמה קלסית להתמודדותם של פוסקים מודרניים עם האידאולוגיות של זמנם. בראון סוקר את האידאולוגיות העומדות ביסוד מאבקי הפועלים במאות התשע עשרה והעשרים ואת ההסדרים השונים ביחסי עובדים ומעבידים: הקומוניזם, הליברליזם והפשיזם. המאמר פורש את הספרות ההלכתית המודרנית העוסקת בדיני העבודה וחושף את הזיקה לאידאולוגיות במשנותיהם של הרבנים הראי"ה קוק ובן ציון מאיר חי עוזיאל, בעלי הגישה הקורפורטיבית, והרב משה פיינשטיין בעל הגישה הדמוקרטית-ליברלית.

ארבעת המאמרים הבאים עוסקים בערעור או בעיגון הטענה בדבר היותה של ההלכה אנטי-אידאולוגית: מאמרו של דוד לנדס, 'אידאולוגיה פן-הלכתית והסובייקט האורתודוקסי המודרני: בעקבות סלבו ז'יז'ק', מבהיר כיצד האידאולוגיה מזינה את ההקפדה המחמירה על ההלכה (כמצוי, לדוגמה, בכתיבתו של הרב יהודה דויד בלייך). לנדס מבסס את ניתוחו על עבודותיהם של ארנסטו לקלאו, שנטל מוף וז'יז'ק ומצביע על 'הדגל האדום' המתנוסס מעל הטענה שקיומם של פסיקה או של מהלך תרבותי 'אינו אידאולוגי', המדגישה, לדבריו, את נוכחותה של האידאולוגיה. לנדס בוחן את דרך פעולתה של האידאולוגיה ואת השפעותיה על הסובייקט האורתודוקסי המודרני ועל קהילתו. חנוך בן-פזי, במאמרו "תומת ישרים תנחם": ההלכה במשנת לוינס', פורש את תפיסת הפילוסופיה של ההלכה לאור משנתו של עמנואל לוינס כעמדה גמישה ורגישה לסביבתה, וממילא – אנטי-אידאולוגית. בן-פזי מראה כיצד, לאור לוינס, הפילוסופיה של ההלכה ניצבת כחלופה לתפיסת ההלכה במושגים של חוק ומשפט. ההלכה של לוינס אינה 'מערכת חוקים דתית', אלא עליה להעניק יכולת ניתוח וחשיבה שיאפשרו היענות לצו השעה. ההלכה היא אפוא חלופה מתמדת ותובענית המקובעת בכללים ובפסיקות. נשמת אפה של הפילוסופיה ההלכתית היא, אם כן, בעיקור החשיבה החוקתית והגישה האידאולוגית, הטוטליטרית והמקובעת, ובתביעה לרגישות למשתנה ולאלטרנטיבי. גילום הלכתי והגותי של רעיון אנטי-אידאולוגי זה נמצא במאמרו של יוסף שרביט, 'הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו): גיור, הלכה וזהות'. שרביט מציג ויכוח בנושא הגיור שהתקיים בשנות החמישים של המאה העשרים בצפון אפריקה ומובהר שיקול הדעת ההלכתי-ציוני של מניטו בסוגיית הגיור. שרביט מצביע על הסתייגותו של מניטו (עמיתו של לוינס) מקוד הלכתי בלתי-אישי,

על רגישותו לשיבת ציון כגורם בפסיקה, על תפקיד 'משנת התולדות' בשיקוליו ההלכתיים ועל החשיבות שראה בגיור בארץ ישראל כחלק מהצטרפותו של הגר ל'אתנוס העברי בארץ העברים'.

גם מאמרו של יאיר פורסטנברג, "קובלין אנו עליכם פרושים": לעיצובה של תמונת העולם הפרושית במשנה', עוסק ביסודות האנטי-אידאולוגיים של ההלכה ומקדים עדותו לימי חז"ל. פורסטנברג מצביע על מקור תנאי העוסק בבירור תמונת עולמם של הפרושים, בניגוד לכיתות אחרות, ובו מתערער השימוש המקובל במושגי הטהרה והקדושה ככלי להבחנה בין הראוי לדחוי ובין הנעלה לשפל. המחבר מראה כיצד הפרושים, במהלך אנטי-אידאולוגי, שטטשו את הדיכטומיה בין הקטבים קודש-חול, טמא-טהור.

המושג אידאולוגיה בהקשרו החינוכי – ולאור כתיבתו של צבי לם – נידון בשני המאמרים הבאים של הקובץ. שמואל גליק, במאמרו 'השיקול האידאולוגי בתשובותיהם של פוסקים אשכנזים וספרדים בענייני חינוך', בוחן תשובות בעלות מתח חינוכי-חברתי לאור כתיבתו של לם. גליק מוכיח כי ההכרעה ההלכתית אינה מבוססת על לוגיקה הלכתית העולה מהתקדימים בספרות ההלכתית המובאים בדיון בתשובה, אלא על נימוקים ערכיים-אידאולוגיים של הפוסק. הוא מדגים זאת על ידי עיון בתשובותיהם של הרבנים שאול דוד סתהון, משה שמואל גלזנר, דוד צבי הופמן ושלום משה חי גאגין בנושאים הקשורים ליחס להשכלה כללית על שלל מרכיביה.

מאמרו של אבינועם רוזנק, 'האם ההלכה היא אידאולוגיה לא חינוכית? דיון ביקורתי', בוחן את הטענה שההלכה נגועה באידאולוגיה ההופכת את הנחלתה לאינדוקטרינציה. המחבר מראה כיצד השימוש במונח אידאולוגיה נעשה כאמתלה לפסילת דבריו של האחר מסיבות שונות ומערער על ההבחנה המקובלת בדיונים בסוגיה זו בין חינוך (שהוא 'חיובי') לאינדוקטרינציה (שהיא 'שלילית'). ההלכה אמנם נושאת בחובה תפיסת עולם מוגדרת שיש לה ביטויים שונים ומורכבים, אולם זו טיבה של כל תפיסת עולם ושל כל מערכת תרבותית המעניקה משמעות לחייהם של בני אדם. המאמר עומד על חיוניותה של המערכת ההלכתית דווקא בשל מה שנתפס אצל מתנגדיה כחסרונה.

הקובץ נחתם במאמרו של אביעד סטולמן, 'תפיסות עולם בדיאלקטיקה של שפת ההלכה', המצביע על תפיסת העולם הטמונה בשפה ומבהיר כיצד הדיון ההלכתי הוא אמצעי תקשורת המתווך בין מקורות ההלכה לבין קהילת ההלכה. חקר השפה ההלכתית חיוני להבנת ההלכה והתפתחותה; סטולמן מביא אל הניתוח הפילוסופי את המושג 'אידאולוגיה של השפה' (Language Ideology) ומסביר לאורו שינויים מבניים ומהותיים בשפה ההלכתית ואת עקרונות השיח ההלכתי. כמו כן הוא מבהיר את פעולתם של המנגנונים הלשוניים ההלכתיים

ואת הממשק בין תפיסות עולם מהותיות וערכיות ובין דרכי הבנת המציאות ופסיקת ההלכה. לצורך כך מבחין המחבר בין שינויים סינטקטיים לשינויים לקסיקליים החיוניים לניתוח ביקורתי של זיקת ההלכה לתפיסות עולם חוץ-הלכתיות.

קובץ זה הוא פרי עבודותיהם של חברי קבוצת המחקר במכון ון ליר בירושלים ומשתתפי הכנס הבין-לאומי שהתקיים בעקבותיה, בשיתוף מכון ון ליר בירושלים והאוניברסיטה העברית, שעסקו בהלכה ואידאולוגיה (2006). הוא השלישי בסדרת הספרים 'פילוסופיה של ההלכה' והוא מצטרף לשני קודמיו: 'עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה' (2008) ו'הלכה, מטה-הלכה ופילוסופיה: עיון רב-תחומי' (2011).

חובה נעימה לי להודות מקרב לב לכל מי שעסקו במלאכת הוצאתו של ספר זה לאור במסירות, במאור פנים וביד מקצועית. תודה לחברי הוועדה האקדמית של הסדרה 'פילוסופיה של ההלכה' – פרופ' גבריאל מוצקין (יו"ר), פרופ' זאב הרוי, הרב פרופ' נפתלי רוטנברג, פרופ' תמר רוס ופרופ' יוחנן סילמן ז"ל. פרופ' סילמן נפטר במהלך הכנת הספר. אנו מוקירים את תרומתו הרבה והחשובה מאין כמותה לסדרה. תודה גם לקוראים האנונימיים שהעבירו את המאמרים תחת שבט ביקורתם. תודתי מקרב לב לאנשי הוצאת מאגנס – לחי צבר, שניצה על המלאכה, להרצליה אפרתי ולאילנה שמיר, ששקדו על העריכה המקצועית ביד אמונה ובטוחה ובסבר פנים טובות. רם גולדברג הביא את הספר לדפוס באורך רוח המלווה במסירות ומקצועיות, ורוחמה הלוי הייתה לעזר בכל מה שנדרש בדרכו של קובץ זה. עבודתי עמכם הייתה לי כתמיד חוויה נעימה ומבורכת.

שלמי תודה חמים למקום שהפך לי לבית שני, מכון ון ליר בירושלים. ברכות מיוחדות לעומד בראש המכון, פרופ' גבריאל מוצקין, על תמיכתו החשובה בסדרת 'פילוסופיה של ההלכה' ולרב פרופ' נפתלי רוטנברג, שסייע להצלחת הוצאתם לאור של הקובץ הנוכחי והסדרה כולה. תודות מקרב לב לד"ר טל כוכבי, ראש מחלקת הפרסומים של מכון ון ליר בירושלים, על הליווי הנאמן. לשירה קרגילה על סיוע שניתן תמיד במאור פנים, בסבלנות אין קץ ובנדיבות – אני מודה על כל אלה מעומק לבי.

תודות מיוחדות לדפנה שרייבר, עורכת המשנה של הקובץ, שעמלה וטרחת בכל שלבי גיבושו. אין מילים בפי כדי להביע את הערכתי והוקרתי לה. יעמדו כל העוסקים במלאכה על הברכה.

ירושלים, סיוון תשע"ב